

ОГЪНЯТ – БОЖЕСТВЕН, ПРЕДПАЗВАЩ И ОЧИСТВАЩ, ПОСРЕДНИК МЕЖДУ ДВАТА СВЯТА

Евгения Иванова

Огънят е една от първите стихии, която е поставена в култ от архаичните племена и общности. Всички изпитват към него голямо уважение и респект. Той е земният аналог на слънцето. С пламъците си символизира оплождащото, пречистващо и озаряващо действие. Има смисъл на светлина, живот, граница между живота и смъртта, между усвоеното и неусвоеното пространство. Той е двойствен, защото е или с божествен или с демоничен произход. Според архаичните вярвания, пише румънския антрополог Мирча Елиаде, „той се ражда по магически начин в половия орган на вещиците” (Шевалие, Геербрант 1996: 122). Хтоническият огън представява човешката мъдрост, а небесният – божествената.

Огънят е божествен символ в религии от всички краища на света. Във всяка е символ на Върховния Господ.

Голяма част от символиката на огъня събира хиндуиската доктрина. Огньовете на земния, междинния и небесния свят или обикновеният огън, мълнията и слънцето са отделно от огъня на проникването и огъня на разрушението.

В Библията огънят е символ на Божията святост и Божия силен гняв към всеки грях. В православие то причастието се сравнява с огъня на Бога, изгарящ недостойните и пречистващ достойните. Символ е на Светия Дух, изразяващ неговата укрепваща и пречистваща роля особено по отношение на човешкото съзнание (Речник 1995: 131–132).

В „Стария Завет” Огненият стълб, Горящият храст, Сияещото лице на Мойсей – всичко това е огън. В Светото Писание огънят е тясно свързан с присъствието на Йехова. Бог се явява в огън.

На Божия гняв огънят е символ и в исляма. “Наистина, Бог прокле неверниците, и е подготвил за тях пламенен огън, в който те ще се придържат за цял живот” (Коран 33: 64)

Култът към огъня е основен елемент на суфическата религиозна общност.

За това върху шиизма и неговите секти оказват влияние зороастрийството и християнството.

Огънят заема и едно от централните места в традиционния мироглед на ентоконфесионалните общности, обитаващи през вековете етническите български територии. *Голяма е магическата му сила – възраждаща, предпазваща, пропъждаща, очистителна.* Силни са *апотропейните му функции* срещу лошото, срещу злите духове, идващи от хаоса в опасно, преходно време.

Животът, означен от огъня, е усвоеният, подредения свят. На другата страна е пълният и всеобхватен мрак, който съответства на състоянието на космически хаос, на нарушен баланс между природата и социума. Огънят е връзка между света на живите и света на мъртвите и прадедите, посредник между земята и небето, тясно преплетен с култа към плодородието (Шевалие, Геербант 1996: 118–121).

Обредният огън и мястото му в народната култура отдавна привлича вниманието на българските етнографи, фолклористи, изследователи. Студиите на Антон П. Стоилов (Стоилов 1906, 68–85) върху т.нар жив огън и на Михаил Арнаудов (Арнаудов 1934, 486–528) върху годишния празничен огън са едни от най-сериозните проучвания по този въпрос. Огънят в обредите и вярванията на българите проучват и редица изследователи на традиционната култура. (Стою Шишков, Цани Гинчев, Христо Вакарелски, Славка Гребенарова (Шишков 1909: 113–117; Гинчев 1888: 943–957; Вакарелски 1969: 19–25; Гребенарова 2009).

Спорадични и във връзка с други изследвани проблеми са проучванията при другите етноконфесионални групи – арменци, българи-католици, цигани. (Кирилова, Николов, Пимпирева 1998; Мицева, Папазян-Таниелян 2007; Янков 2003; Иванова, Кръстев 2011). По-комплексно е проучването на Любомир Миков за култа към огъня у алианите (Миков 1992: 13–25).

„Огънят в къщи не трябва да угасва”

Според народната вяра, огънят в домашното огнище не бива да гасне, защото нещастие ще сполети не само дома, а и цялото стопанство. „Защото е много лошо да няма” така казват старите

хора в Неврокопско. И това е зла прокоба. За *армъните* също „не е на хубаво, ако изгасне” (Кирилова, Николов, Пимпирева 1998: 226). *Алианите* го схващат като смъртен знак за хората от семейството. Според тях, ако умрат всички в дома (например при епидемия) се казва, че огънят в този дом е угаснал (Миков 1992: 13–14). *Арменците*, „затуй, като прокълнат някого, са казвали проклятието „Да ти угасне огнището!””. А пък някой, като му се случи нещастие, казва „Угасна ми огнището” /”Оджахъс марцав!”/ (Мицева, Папазян-Ганиелян 2007, 220).

В къщата винаги гори огън – *огънят в огнището е Божия огън*. „Детето едва излязло от утробата на майка си, пръв път се полага на това огнище и се поросява с пепелта, получена от този огън. Невестата, дошла след венчавката за първи път в тази къща, сядя най-напред пред огнището, като се покланя три пъти на този огън”. Когато гори, в къщата не могат да дойдат вампири, дяволи, караконджоли и други опасни духове. Никаква болест също не смее да влезе, „не смее да нагази домашните” (СбНУ 1897: 183–184; Арнаудов 1934: 489).

Огнището и огънят в него са част от женското пространство

Така считат всички етнически общности. В *българския дом* най-старата жена в къщата, покрай другите си грижи, има задължението да бди да не угасне огънят. Всяка вечер тя трябва да заравя въглените с дебел пласт пепел, „да не се стопят до заранта” (Арнаудов 1934: 487). Жените в семейството на *алианите* поддържат домашния огън и съхраняването му се предава от свекърва на снаха. И тук всяка вечер жарта се покрива с пепел, а сутрин се разравя отново (Миков 1992: 14).

Огнището на *армъните* е пред колибата, в югоизточната страна. Жената е тази, която определя точното място на оджака. Тя поддържа огъня да не изгасне. (Кирилова, Николов, Пимпирева 1998, 226). „*Тракийска*” *калайджийка* от сезонно чергарстващата циганска група разказва: „Като направим катуната*, първо правим огнището за духалото. В единия край, там където се вдига платното, по

* Катунa – палатката, която правят циганите по време на катунарстването.

в предната част, се издълбава дупка. По-широчка и са замазва. Мешим кирпич с едра сол и с това мажем. Хубаво са замазва дупката вътре, замазваме и наоколо – един кръг. Остава се да изсъхне. Това е само за духалото. Правим друго, пред катуната, отвън и там готвя. Също го мажа, слагам пирустията и там. Когато е студено или като духа вятър, пускаме платното, пускаме и едно чердже отпред и огънят вътре топли.... Вечер заривам малко пепел и отгоре слагам един капак, покривам го и не пуши и се пазят въглените” (ж., 73 г., Старозагорско).

„Огънят в огнището остарява и губи своята магическа сила”

Навсякъде в етническите български територии е разпространено вярването, че в рамките на определено време (най-често една година) огънят остарява и губи своята магическа сила. Такъв не може да действа срещу лошите духове, срещу болестите. Явява се нуждата от „нов огън” (Маринов 1914: 559). Старият огън се изгася в цялото село и се произвежда нов. Той се добива по особен начин и не е прикрепен към точно определени дни във връзка с обредния календар. Огънят се нарича „нов, жив, млад” огън в Тракия; в с. Кирилово и Лясково, Старозагорско го наричат „адамов” огън; в Родопите се среща названието „див”, а в Гоце-Делчевско – „божи” огън. Традиционно се получава в сакрално време при специален обред чрез триенето на две дървета. Според народното поверие, „нов, божи” огън пада невидимо от небето на Еремия (1 май). На третия ден от Горещниците (15–17 юли) сам слиза от небето. (Маринов 1914: 42, 559–560; Стоилов 1906: 76; Апостолов 1983: 197).

Римо-католическата църква чрез освещаване на „новия” огън християнизира обичая и той става неделима част от обредността ѝ. По стара традиция *българските католици* сутринта на Велика събота палят пред църквата нов огън, нов завит, и то непременно с чакмак и прахан. След литургията „домин благосвява огъня” и всеки отнася в къщи въглени от него, за да запали отново домашното огнище. Смята се, че трябва да гори непрекъснато през цялата година, или поне колкото може по-дълго. (Янков 2003: 111, 169). Понятието „жив” огън е непознато на *алиантите*. При тях той е „нов” огън и добиването му става при влизане в ново жилище и при празнуване на Кьофюр

(Великден) (Миков 1992: 15). Първото нещо, което правят *армъните*, след като са построени колибите, мандрата, кошарата е хващането на „нов” огън: „до котарата близо го фашат. Овчарите дето го фашат, да са майчини и бащини.... С този огън подновяват огъня в огнището” (Пещера) (Кирилова, Николов, Пимпирева 1998: 226).

„Божият” огън не е прост огън

В етническата българска територия с добиване на „жив” или „нов” огън се неутрализира опасността от епидемия по хора и се лекуват епидемии по животните. Най-често това е „черната болест” – чума. Чрез този огън не се действа за умилостивяване на болестта, а да се премахне, „изпъди” чрез изплашване. За *родопските овчари* „жиф оган, диф оган или Божи огън” е единственият цяр, за да пресекат епидемии от шарка, шап и др. (Шишков 1909: 116). В Неврокопско се церят всички епидемични болести по животните (СбНУ 1897: 183–184).

За хващане на „жив огън” се изпълнява специален обред. Той възпроизвежда най-примитивния начин за добиване на огън и акта на неговото овладяване. В отделните райони мястото и основните обредни изпълнители на действието са различни. Навсякъде обаче се прави „преминаване” (на друг бряг, през дупка, през корени на дърво, кръстопът) – символично лошото остава отзад, назад; отпред е новото, силното, живото. Подбрани са и не случайни изпълнители – при всички има определена символика, те по някакъв начин са различни от останалите (левичари, с еднакви рядко срещани имена, отродили, „чисти” жени; цигани-ковачи и т.н.).

Хората от селищата в *Родопите* минават на другия бряг на реката. Там изкопават дупка, през която всички се промушват. С триене на лескови пръчки се запалва „чист огън” и присъстващите се допират с главни по гърба. Хората, които докосват всеки с главня, трябва да са левичари (с. Аврен). В *Крумовеград* се провират през корен на орех (Троева-Благоева 2003: 178). Двама мъже левичари в *Костурско* палят огъня и добитъкът се прекарва през дупка. В Хасковско домашните животни минава под тунел, изкопан на брега на река и между два огъня. Двама души жигосват всяко животно. (Георгиева 1983: 105 и посочената там литература). В *средните Родопи* (Рупчос, Ахъчелебийско и др.) двама овчари, съблечени голи,

махат от двете страни на огъня с големи голи ножове във въздуха, допирайки ги сегиз-тогиз един о друг. Така пропъждат болестта (Дечев 1903: 90; Арнаудов 1972: 175).

При *армъните* лекуването с помощта на „нов“ огън става на чисто и скрито място (на кръстопът, на мост, на река), до което се идва и отива по различни пътища. Основните обредни лица са стари, чисти (отродили) жени. „Една стара баба, на скрито място, фаша с чакръка и прахан „фок диз ноу“ („нов огън“). Две стари жени държат бърнута ку фоали (женски пояс със защита бебешка ризка, ципа) в него или пояс на жена родила „тризначета“ (3 близначета). Овцете, конете, хората минават през огъня и под пояса“ (Кирилова, Николов, Пимпирева 1998: 231).

В Момчилградско при епидемии *турците* изпълняват обреда „пъндък хатеш“ или „пъндън оджа“ (добиване на „нов огън“). Двама мъже с особени и редки имена или две жени с еднакво име застават на кръстопът, при дере или при кладенец и в ритуално мълчание трийт сухи лешникови пръчки до запалването им. Струпват се големи огньовете и между тях се прекарват всички домашни животни. Лицата, които са добили огъня, докосват с главня всяко преминаващо животно. Хората преминават по същия начин и се пречистват чрез огъня (Николчовска, Тодорова, Шукерова 1996: 145).

В с. Лясково, *Старозагорско* го хващат четирима младежи с такива имена, че да нямат съименници. Това става в края на селското землище в точно фиксирано време – нощта срещу Архангеловден. През него профилактично за болестта шап прекарват всички едрокопитни животни от селото. След това огънят се занася в центъра на селото и от там във всеки дом (Апостолов 1983: 197).

В с. Дъбница (Родопите) *цигани* хващат новия огън, в Чирпанско – *циганин ковач* и неговата жена (Троева-Благоева 2003: 178; Попов 1991: 25).

Характерен и общовалиден момент в обреда е, че докато трае получаването на нов огън, всички огнища в селището трябва да бъдат загасени. В Родопите, след изгасяне огнището се измазва с червена пръст. С приключване на обредните действия всеки отнася жар от новия огън в домашното огнище.

Изгасянето на огъня в огнищата, добиването на нов огън, преминаването на добитък и хора през него, подновяването на огъня

в домашното огнище възстановява нарушения баланс между природата и социума.

Народът вярва, че „*огнят погаря болестите и предотвратява всички зловредни напасти*”. По време на тежки епидемии при *българомохамеданите* в Родопите от всички страни на селището мъжете палят огромни огньове. Хвърлят сурови клони, за да се получи по-гъст и лютив пушек. Вярват, че той прогонва болестта и най-вече чумата (Огнянова 2003: 174–175).

Възрастни жени от района на *северен Еврос*, Гърция, където освен местните живеят и бежанци от северна и източна Тракия, разказват: „Опичаха ни във фурната. Когато имаше епидемия ни събираха всички болни бебета и деца и ни слагаха в една голяма фурна от тези, в които печаха по 15 самуна. Нас ни слагаха вътре във фурната (бабите). На вратата на фурната запалваха едно-две дръвца. Отвън хората запалваха четири свещи и ги държаха, докато изгорят дървата. Ние само гледахме и не продумвахме. След изгарянето на дървата ни изваждаха и ни намазваха на челото малко от пепелта” (Вучина 2008: 7).

Като противодействия на мрака и студа, огнят прогонва нечистите сили (Арнаулов 1934: 491). В традиционните представи на хората редом с тях, в един паралелен свят, живеят множество същества, с които непрекъснато влизат в контакт. Демоните са онези свръхестествени същества, които са зле настроени към човека. И въпреки че външно и по поведение да приличат на него, са хора с обратен знак. Те са част от целостта на света и включват в него неизвестното, необяснимото, неусвоеното, като му предават форма и име. Намират се на границата между природата и културата. Появата им се свързва с нарушаването на етносоциалните норми, с периодите на преход в природата и в живота на човека. Тогава на границата на нашия свят пристигат демоничните същества на отвъдното – орисници, нави, караконджули, вампири, таласъми, чохано, джинове и техните земни съответствия – вълк, мишка, бълхи.

С помощта на магическата и пропъждаща сила на огъня, народът отблъсква, отдалечава и премахва злото и така помага на доброто, святото в живота (Троева 2003: 202, Георгиева 1993: 252, 254; Старева 2007).

В запустяла къща в *Родопите*, преди „да седнат“ новите ѝ стопани или да пренощуват случайни пътници, първо трябва да накладат огън и да го оставят да погори. Така се махат всички зли духове, които я обитават (Шишков 1909: 114).

„...Не само хора и добитък, но и зърното се чисти, като минава през огъня или се приобщи към тайнствената му сила.Когато сутрин потегли колата със зърното, стопанката слага в кръг около колата жарава с пепел от огнището” (Арнаудов 1934: 501).

Алианите, за да се изгонят (изгорят) злите духове и болестите, палят огънове срещу Къзъл першембе (Велики четвъртък) или на Кьофюр (в навечерието на християнския Великден). Според обичая, се поставят на седем места купчинки слама. След като се запалят, се прескачат три пъти. Вярва се, че със запалването на огньовете се изгарят злите сили. С изгасването им се предприемат действия за предпазване от болести, зли и нечисти сили. Възрастни жени вземат пепел от всяка купчинка и правят по една точка на челата на децата и младите. Очертават кръгче, кръст, кръг или точка на вратите на курниците, оборите и хамбарите, за да не засегнат зли духове сградите и животните в тях. От първия огън, захлюпен с кош за слама, следващия ден се взима пепел, с която се правят точки по челата или гърбовете на домашните животни. След това стопанката ръси с просо всички стопански сгради и къщата. Това се прави, за да не може останалата неизгоряла вещица, сляпа с едното око – „ждадъ карсъ”, да напакости на домашните животни през тази нощ (Георгиева 1991: 146; Миков 1992: 13–14).

Вариант на кьофюрските огънове са купчинките от слама, палени вечерта срещу Хедерлез (Гергьовден) сред алианите в някои силистренски села. Тук те са „за живот и здраве, за прогонване на злите духове от селото” (Миков 1992:14).

С проникването на *исляма в Родопите* навлизат и представите за неговите демони – джиновете. Според исляма, джиновете са една от трите категории разумни същества, сътворени от Аллах (другите две са ангелите и хората) (Ислам 1991: 66). Те са създадени от бездимен огън, имат въздушни или огнени тела и могат да приемат различен облик (Коран 6:112: 128–130; 15: 27; 37: 185). Джинът в Родопите се появява като универсален демон, който приема функциите, облика и локализацията на местните демонични персонажи и дори когато

се сравнява с тях напр. с дракуса, се смята за по-опасен. Средствата и начините за предпазване от джиновете се приближават до средствата за предпазване и унищожаване на останалите демонични персонажи (караконджул, вампир). Вярва се, че джиновете бягат от универсалните соларни символи – светлината, вкл. огъня, петела (Троева-Благоева 2003: 198–201).

За *циганите* чоханото е едновременно таласъм, вампир, плътеник, стопан и караконджул. Съчетава в себе си образите и свойствата на почти всички “мъжки” същества, познати в българската демонология. Циганите вярват, че чоханото се бои от огън. За да се предпази от него пътник, през нощта трябва да мълчи, докато премине синора и да пуши цигара. Ако се прибира в къщи след полунощ, трябва да стъпчи огън пред прага – въглен от печката или да запали тамян. Ако някакви “щуротии” са го проследили отвъд синора си, те ще бъдат спрени там (Пампоров 2006: 316–318).

От Коледа до Водици (Йордановден) са т.нар мръсни дни. „Тогава ходят буганцити – нечисти духове, които от огън бягат”, затова хората не излизат без огън по тъмното навън от къщи. Към тези „буганцити” спада и вълкът – хтонично животно, което олицетворява силите на смъртта. Седмицата след Коледа се тачи за вълците. Те се боят от огъня. В Старозагорско вярват, че ако човек има само чакмак и кремък няма защо да се плаши – достатъчно е да се секва огън (Стоянов 1932: 158). Вярва се още, че през поганната неделя (мръсните дни) вълците ходят по селото и ако лижат пепел*, през лятото ще станат много нападателни и ще се размножават повече (Попов 1994: 91; Троева-Благоева 2003: 149).

Огънят на Сирни Заговезни има много широк обреден смисъл и значение. Той притежава голяма очистителна сила, която е в основата на вярата в магическите му добродетели. Затова огнените пламъци стават универсално средство против болести, зарази и зли духове, осигурявайки същевременно здраве и плодородие. Прескачането на огньовете, ходенето с факли по нивите, хвърлянето на бутурници (логачки, чавги), въртенето на оратници, паленето на катра-

* Пепелта и въглените от огнището, които през този период имат магически свойства, не се изхвърлят навън, а се събират и при сеитба се посипват върху земята. Вярва се, че това предпазва от паразити.

нени мехове или кошове на високи дървета трябва да освободи човека, добитъка, имота от всяка напасть и пакостни влияния, да ги защити от демонични същества. Огненото сияние завладява широки територии в селището и околностите му, които по този начин влизат в обсега на очистителното въздействие. С хвърлянето на огнените стрели към домовете на момите се внася в пролетния празник и еротичен елемент (Арнаудов 1934: 494, 515–516, 523).

„... кат праим Заговезни, праим огин, голям огин са проиши – Олялия и на олялията сичките носим там по малко ляб, по идна пита праими – мама тъй праиши и раздавами, пеими с цигелката, играят. Огъня го скачахме и сега го праим за здраве, да н'на изядат змиите, за бълхи, за змии” споделя 72 годишна *копанарка** от Поповско (Конович, Ненов 2009: 72).

У *рунциите* в района на Странджа и преселниците от Одринско и Странджа в Добруджа (добричките села Батово, Църква, Оброчище) се среща интересна форма на обредния огън на Сирница – паликтш, пъшпалцга. След падане на земята на запаления кош, всички го прескачат. Вярват, че няма да ги хапят бълхи, явяващи се своеобразно олицетворение на злото през лятото. Жените и децата вземат въглени и недогорели клечки и ги отнасят в полозите – така кокошките ще снасят много (Василева 2000: 50; Гребенарова 1996: 326).

Загорциите, преселници в Севернокарнобатските села, за предпазване от бълхи, палят на Благовещение (25 март) огън от събраната в двора смет. Запалва се от най-старата жена и всички членове на семейството го прескачат по три пъти (Янева 2008: 158).

Турците от Момчилград вечерта срещу Паскеле (християнския Великден) палят огньовете със слама по високите места, откъдето се вижда цялата околност. Прескачат ги и наричат: „Бен илан гьормейм” („Да не видя змия”). С пепелта от паскалния огън ръсят мястото пред къщата за предпазване от змии (Николчовска, Тодорова, Шукерова 1996: 141–142).

Арменците на 14 февруари – Дярънтарач или Джеруни Симон носят запалени свещи. В селата с тях палят огньовете и ги прескачат младите булки и младоженците за плодovitост. С тези свещи палят

* Копанарите са „влашки” цигани, наричат ги още рудари, лингурари.

и домашните огнища. В Добрич до 40-те год. на XX в. вечерта преди празника в двора на църквата се пали огън, който се прескача за здраве от малки и големи, а от младите невести за плодовитост (Мицева, Папазян-Таниелян 2007: 220-221).

Българите католици до късно запазват т.нар. обичай „пърлене на Баба Марта”. Вечерта срещу Първи март всяка махала пали свой огън край дворовете или в покрайнините на селото. Децата ги прескачат, за да няма бълхи (бълхи). По „ербап” ергените хващат момите за ръцете и ги завъртат около жаравата да им изтръскаат бълхите. В кв. Секирово, Раковски момчетата правят на дълъг прът палилки (огнени факли). Старите банатчанки, вземат от догарящия огън въглени, които слагат под леглата си, за да пропъдят и насекомите от къщи.

На Благовещение (Навищение на Дева Мария), за да пропъдят гадините от дупките, преди изгрев слънце събират отпадъците и ги палят така, че да горят без пламък (само да кадят). Със запален парцал в ръка баби обикалят няколко пъти из двора и викат: „Бягайте, змии (змии) и гущери, че днеска е Благовец”. В Ореш, Свищовско рано сутринта пред църквата се разпалва огън. След благославяне от домина жените вземат въгленчета, които носят в къщи да пушат, да бягат змиите. Змията е зло, което трябва да се пропъди от къщата и двора. Този по своята същност езически ритуал се благославя от свещенослужител на Католическата църква (Янков 2003: 104–105, 107, 159, 163).

Огънят, който се пали на Благовец и обредните действия, които се извършват (прескачане, обикаляне на къщата и двора), са свързани с вярата за тяхната предпазваща и отгонваща сила против змии, гущери, бълхи. Огънят, запален на Сирница и на всички мартенски празници, съвпада с определен календарен момент – преход от зима към пролет и началото на пролетта.

„Добри и зли демони са връзката между света на живите и „оня” свят”

В мирогледната система, в обичайната практика и във фолклорната традиция съществуват добри и зли демони. Демонологичните вярвания отразяват връзката между света на живите и „оня” свят, зависимостта на редица обществени и природни явления от волята

и желанието на мъртвите. От една страна починалите прадеди са покровители на семейството, рода и стоката, а от друга – „нечистите” покойници, превъплътени в зли демони (вампири, върколаци, еврейчета, нави и др.), вредят на живите и всяват страх. Ето защо, веднага след смъртта се вземат редица обредни мерки против превъплатяване. Действа вярата, че чрез очистителната сила на огъня се предпазва мъртвецът от вампирясване. Огънят винаги гори при мъртвеца. *Християните* палят свещ, а *мюсюлманите* – лампа. Свещ палят три нощи и на мястото, където мъртвият е къпан (с. Дъбница, Родопите) (Троева-Благоева 2003: 63). *Алианите* вярват, че свещта има способността да топли и едновременно с това предпазва умрелия от съприкосновение на душата му със зли сили (Миков 1992: 15). *Циганите* считат, че колкото по-шумно е при мъртвеца, толкова по-голяма почит му отдават. В стаята, където е тялото, постоянно има хора и непрекъснато се палят свещи. Една голяма свещ се поставя в паница с брашно (лахо), жито („тракийски” калайджии, калдараши, демирджии) и след това се припалва до 40-тия ден от смъртта. Хорохая палят свещ над ямата, където е изхвърлена водата, използвана за къпането на мъртвеца. (Иванова, Кръстев 2006: 249–250).

Друго магическо действие против превъплатяването, разпространено най-вече в Северозападна България, е опалването на мъртвеца/ гроба. „...Опалва се това... да излезе сичко лошо, зли духове да се манат от гроба и сичко да иде, откъдето е дошло” (с. Хайредин, Врачанско). Огънят слага граница между живота и смъртта. Християнското осмисляне на тази представа е, че не трябва да се позволи на душата да се върне обратно: „да не остане душата на мъртвеца дух-бродник”, „да се изгорят нечестивите духове, които обикалят около гроба да вземат душата”, „да се изгонят дяволите”.

С вярата, че ще се размине само с това зло и да се прекъсне връзката с опасния дух на покойника, след връщане от гробищата при влизане в къщи, се извършват действия с очистителен характер – минаване между два огъня (Кюстендилско), прехвърляне на три живи въглена през рамо (Самоков) (Захариев 1935: 26; Марков 1895: 267; Гребенарова 1994: 111, 127). „*Хорохане*” *рома* („турски” цигани) при влизане в къщата също минават през огън – в двора изнасят жаравата от огнището (Иванова, Кръстев 2006: 252).

Когато по време на бдението и погребението не са взети мерки против превъплътяване, мъртвият вампирясва. Вампирът, свързан с нощта и мрака, не е неуязвим. Той се страхува от слънцето и светлината. Унищожават го специални хора, които населението нарича „вампирджии“, „вампирири“, „джададжи“. Включват се и религиозни служители (Попов 1983: 36, 39–41; Георгиева 1993: 222–223).

„Не твърде отдавна – в 1873 г. – пише в записките си Захари Стоянов –В селото умира един стар циганин от собствената си смърт. После няколко деня синовете на тоя последния се оплакали, че баща им се връщал от гроба, влязвал през ключовата дупка в къщата им, свивал се горе на полицата, отгдето ги замирал с комачки, а после си отивал (разбира се, като пропеят първи петли), след като задигал със себе си по една-две оки брашно.

– Той е станал вапир, заради това, докато не ви е удушил още, дайте ми двеста гроша за труда, да го хвана и изгоря – казал благоговейният пастир.

Няколко дена после тоя разговор в черковния двор, сред гробищата, деня по пладне, горял буен огън. Освен двамата нещастни цигани, синове на вапира, които треперели близо до бащиния си гроб, там били още селските епитропи, няколко стари хора и много любопитни жени и деца, които стоели по-надалеч да гледат по кой начин ще да хванат вапира. Дошел и святиня му, облечен в черковната си одежда и с икона в ръката. На всичките присъствающа погледите били обърнати към него. Най-напред той се разходил из гробищата да търси дупката, из която излязвал злият дух, и след като намерил една миша дупка, там наоколо, заповядал да я затыкнат и да вардят добре.

Когато всичко било готово вече, когато грозният гроб зеел вече отворен, в който четиридесетдневният мъртвец лежал чер като изгорял чукан и надут като бъчва, извършила се отгоре му следущата операция: най-напред го пробии в сърцето с един подострен кол, излели вътре в дупката възвряло на огъня вино и напълнили гроба с жарава и дърва. Страшна миризма се надигнала от тая варварска операция, от която избягали жителите от селото заедно с кучетата; а главорезът свещеник продължавал да чете молитви. Името на тоя свещеник е поп Марин, от с. Пиргос, при Русчук” (Стоянов 1983: 132–133).

В Родопите *българи и българомохамедани* свързват дракуса с определен покойник. Вярват, че може да се унищожи с огън. Трябва да бъде примамен в скривалището си и там да бъде изгорен (с. Аврен, с. Царево). Това може да стори гол човек, за да не бъде разпознат от истинския дракус. Когато в сграда с вампир избухне пожар, той загива (с. Ябълковец). Вярвайки, че се бои от желязо и огън, от петел и светлина по-често се прилага прогонването му, отколкото неговото унищожаване (Троева-Благоева 2003: 64, 67, 70).

Огънят като очистителна и предпазна мярка срещу всякакво зловредно влияние подпомага социализирането на младоженците, родилката и новороденото.

Магическата сила на огъня се ползва и в сватбата чрез опалване най-често на младоженците. Обредът е познат сред *българите* в югоизточната част на етническите територии. Възприема се от народа като мярка за подсигурияване на брачния акт: „срещу магии”, „против урочасване”, „против завързване”, „да изгорят злите сили”, „да иги нешу лошу не найде”, „нищо да не ги фата вече”. В сакрален смисъл целта е осъществяването на възпроизводителния акт и постигане на желания резултат – децата (Гребенарова 1994: 129; Вакарелски 1935: 372).

Брачното свождане, разбираемо като дефлорация и зачеване, представлява най-съществения момент от сватбената обредност при всички етнически общности. Съществува вярването, че половият акт, при който младоженецът трябва да докаже своята мъжественост, а булката – своето целомъдрие, задължително трябва да се състои в сватбената вечер. „Пък старите ора казват, чи булката трябва да бъде размомена нея вечер иначе ни е многу на хубаво” (*цигани християни*, Силистра). Със свождането и огласяването на резултата се легитимира новият статус на момичето в общността, върхова и повратна точка в прехода на булката в новия дом и род. В сакрален смисъл отпада опозицията „свой-чужд”.

Осъществяването на половия инстинкт и резултатът от него е свързан със зачатие и продължаването на рода. Идеята за плодовитост и възпроизводство в най-широк аспект се осъществява с помощта на магични, имитативно-еротични способности.

Алиантите и циганите-мюсюлмани от Североизточна България поставят до леглото на младоженците паница с брашно или жито, а в нея – две запалени свещи. Предварително са наречени едната на младоженеца, а другата на младоженката. Според обичая, свещите трябва да горят през цялата нощ, за да е светъл живота на младите.

Навсякъде след като младоженецът „развали” булката, започват бурни веселия. Сватбарите-*българи* в Добруджа запалват огньовете, прескачат ги, черният се със сажди, играят смесени хора, маскират се, става голяма олелия „да се чуе и разбере, че булката е честна...”. В района на Дупница палят слама, прескачат огъня и хвърлят в него откраднати кокошки, бутат се един друг, играят хоро.

Циганите-лахо („български” цигани) от Старозагорско изразяват радостта си като запалват стари дрехи на свекъра и свекървата.

Паленето на огъня, заедно с другите обредни действия, е акт на символично ликвидиране на моминското начало, което трябва да доведе до плодовитостта на омъжената жена (Иванова, Кръстев 2011; Иванова 1984: 130).

Акт на приобщаване към семейството и роднините, към обществото, към традицията е къносването при *турците* и при „*хорохане*” *рома* („турски” цигани). То е и белег на сакралност – булката се къносова в момент на потвърждаване пред общността на свещения акт – тайнството между мъжа и жената, което продължава рода. *Алиантите* палят обикновено няколко свещи, като две от тях задължително се слагат от двете страни на булката (Миков 1992: 15). Булката при *циганите музиканти* от Златарица след къносване потапя ръцете си в брашно, събира дланите пред себе си и слагат между тях три горящи свещи. Когато изгорят, тя не ги духва, а ги изгася в брашното. След като се донесе къната, *софийските йерлии* палат четири свещи. Слагат ги в тенекийка и зълвата излиза с нея и играе навън. Изгасят се свещите, в ръцете на булката се слагат стотинки и започва къносването (Марушиакова 1992-а: 87). Когато надвечер свекървата при „*турските*” *цигани* от Силистренско, придружена от свои роднини, съседки и приятелки тръгне към дома на булката за къната, зълвата пали какалашки*. Като стигнат до дома на момичето, хвърлят клона на покрива на къщата (Съботинова 2002: 216).

* Факли от напоени с газ царевични кочани, забити на голям разклонен клон.

При *миллета* („турски“ цигани) в региона на Велико Търново в петък вечерта, когато се кънсова булката, се прави обичаят „катран геджеси“ – за „здраве и щастие на младите“. Приятелите на младоженеца издигат дървен стълб с прикрепена фигура в горната част, обвити с чимшир и напоени с газ. Стълбът се запалва и до изгарянето му приятелите на младоженеца танцуват (Колев, Крумова 2005: 122).

Сватбено дърво „кърчалъ“ на *алианите*, с вързаните на него свещи, трябва да се носи високо, за да освети пътя на булката до новия и дом. По време на Първата и Втората световна война, поради оскъдицата, вместо свещи са ползвани царевични кочани, обливани с газ (Миков 1992: 15).

Зачеването и даването на нов живот е тайнство, което всички народи дълбоко почитат. То е преминаване на особена граница, при която бременната, родилката и бебето са най-уязвими. За да не попаднат под влиянието на лоши сили имат табуирано пространство и време. Народът е изработил цяла система от забрани, задължително спазвани от родилката и нейните близки до 40-тия ден. Част от забраните с отблъскващ и предпазващ характер са свързани с магическата сила на огъня да пропъжда злите духове – нави, лехусници, леусници, мнямняци.

Огън винаги гори при родилката. При *българите* мястото определено за раждане е най-често зад огнището. *Циганката християнка* – лууса от Североизточна България след като роди до третия, а понякога и до седмия ден лежи за кюмбетя (зидана печка) (Съботинова 2002: 20, 73). „На лехуса до неделята от рождението в Родопите и деня и нощя поставят зад вратата в паниче огън, за да я предпази от зли духове (Шишков 1909: 114). *Армъните* всяка вечер до четиридесетия ден вземат жар с лопатка, върху която слагат тамян и влакна от завивките на майката и бебето. След като прикадят колибата (стаята), тя се оставя навън пред прага да пази лихона и детето от лоши сили (Кирилова, Николов, Пимпирева 1998: 127). *Малоазийските и тракийските българи* поставят огън на прага на къщата като изолационно и предпазно средство. Това правят в Сачанлии и Тафра ”Штом залеле слънцету натурваме огън на капията, таман да не влизат г’авулету и лошотията” – Ерменкьой, Узункьоприйско (Вакарелски 1935: 304).

Огънят и светлината прогонват „мнямящите“, които според *грасарите* („сръбски“ цигани), идват през нощта и са опасни за новороденото (и родилката). Те приличат на прилепи, летят, пъстри са, пият кръв, превръщат се в различни животни (Марушиакова 1992: 60–67).

Родилката и детето в *българските семейства* не остават никога сами. При тях трябва да гори огън, защото навите влизат през комина. За прогонване на „лошото“, се среща практиката до 40-тия ден свежървата да прекадява стаята при родилката или пък само постелката, на която лежи. За да не „урочаса“, ако се наложи родилката да излезе вечер, покрива се с черно, взема с машата „живи“ въглени, взема и ръжена, слага в пояса си три лъжици. На мястото, където лежи, оставя бухалка. В Карнобатско лохусата покрива главата си с престилка, хвърля жив въглен и казва: „Злината на него да са залови“ (Дражева 1980: 383; Маринов 1891: 27; СБНУ 1914: 27–28; Василева 1993: 206).

При „тракийските“ калайджии родилката, ако се наложи да излезе по тъмно навън „Ами, такоз носи, носи жар, жар носи на лопатка. Лауцата с нея излиза навън и се връща“ (ж, 73 г., Старозагорско). *Копанарите* казват: „Е тъз лауса сигъ ражда и не може тъй сиа, ни може да отива вечерно време огън ни са дава, ни са зима и тъй до 40 дена пазим туй нещо, да не стане уроки на дет‘то, да ни съ разболей майката“ (Конович, Ненов 2009: 89).

В Одринско *българите* също вярват, че до 40-тия ден огън не се изнася от къща, в която има родилка, цигара не може да се запали от огън „уж млякуту са повределу на родилницата“ (Вакарелски 1935: 309).

В рамките на детската възраст най-уязвими от свръхестествено зловредно въздействие са току-що родените, пеленачетата и децата до три годишна възраст. Навсякъде битува забраната през 40-дневния период от раждането пелени на детето и дрехи на родилката да се оставят навън след залез слънце.

Срещу демонизирания нощен мрак хората противопоставят силата на огъня, с който прекадяват детето и неговите пелени. В с. Дарец, *Крумовеградско* „Плянците и дрипичките на бебету ду 40 дене, га фнисаме вътре, тръснуваме на огнет утгоре, та да замне лошуту ут тях, ако вънка ги видели лоши очи, я накви влагуцини, яку са зимнали приз дорът“ (Михайлова 1996: 195).

Циганите-копанари, за да предпазят детето от уроки му правят муска „Слагаш и конци, восък, от огнището жар угасями. ... Защото огънят е дявол, огънят на‘сякъде е дявол. Тряба да има сичко, да има там – да не са урочаса детито. И дявола да го пази” (Конович, Ненов 2009: 90–96).

Огънят в народния мироглед има потайна свръхестествена сила, която оказва влияние както върху живота на човека, така и върху живогинския свят и природата. Той се явява като животворна, творческа сила, която стопля, съживява. Прогонва всички зли потайни духове, болестотворните демони, които са скрити и опасни врагове на човека и на животните.

Огънят е стихия с голяма разрушителна сила, която унищожава без милост и без следа всичко, що му се препречи. Пред него трябва да бъде изразено преклонение. В определени случаи той е пазител на семейството, дома, стоката. Традицията изисква един път годишно да се хваща „нов”, „жив”, „млад” огън.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Апостолов, 1983: Ст. Апостолов. Из миналото на село Кирилово (окръг Старозагорски). Кирилово, 1983.

Арнаулов, 1934: М. Арнаулов. Празничен огън. – Очерки по български фолклор. София, 1934.

Арнаулов, 1972: М. Арнаулов. Студии върху българските обреди и легенди. II, София, 1972.

Вакарелски, 1935: Хр. Вакарелски. Бит и език на тракийските и малоазийски българи. I, Бит. София, 1935.

Вакарелски, 1969: Хр. Вакарелски. Празнични огънове в България. – *Etnološki pregled*, 8–9, 1966–1968. Beograd, 1969.

Василева, 1993: М. Василева. Традиционни календарни и семейни празници в Карнобатско. – В: История и култура на Карнобатския край. 3, София, 1993, 163–234.

Василева, 2000: М. Василева. Огънят и водата като белези на груповата принадлежност. – *Българска етнология*, 2, София, 2000, 47–53.

Вучина, 2008: Е. Вучина. Културата в трапезата на Северен Еврос, 2008.

Георгиева, 1991: Ив. Георгиева. (съставител) Българските алиани. София, 1991.

- Георгиева, 1993:** Ив. Георгиева. Българска народна митология. София, 1993.
- Гинчев, 1888:** Ц. Гинчев. Гаро и огнените стрели на Запошка (Заговезни) в Разложките села. – Труд, 1888, 943–957.
- Гребенарова 1994:** Сл. Гребенарова. Обредно опалване при смърт и сватба. – В: Етнографски проблеми на народната култура. 3, София, 1994, 111-143.
- Гребенарова, 1996:** Сл. Гребенарова. Календарни обичаи и обреди – В: Странджа. Материална и духовна култура. София, 1996.
- Гребенарова, 2009:** Сл. Гребенарова. Огънят в обредите на Българите. София, 2009.
- Дечев, 1903:** В. Дечев. Сборник народни умотворения, XIX, София, 1903.
- Дражева, 1980:** Р. Дражева. Родилни обичаи. – В: Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София, 1980.
- Захариев, 1935:** Й. Захариев. Каменица. Географско-етнографско изучаване. София, 1935.
- Иванова, 1984:** Р. Иванова. Българската фолклорна сватба. София, 1984.
- Иванова, Кръстев, 2006:** Е. И. Иванова, В. Кръстев. По дългия път... живот с другите. Стара Загора, 2006.
- Иванова, Кръстев, 2011:** Е.И.Иванова, В. Кръстев. Циганите – В: Вярвания и представи, обреди и обичаи в нощта. Пловдив, 2011, под печат
- Ислам, 1991:** Ислам. Енциклопедическият словарь. Москва, 1991.
- Кирилова, Николов, Пимпирева, 1998:** А. Кирилова, Г. Николов, Ж. Пимпирева и др. Армъните в България. Историко-етнографско изследване. София, 1998.
- Колев, Крумова, 2005:** Д. Колев, Т. Крумова. Между Сцила и Харибда. За идентичността на миллета. Велико Търново, 2005.
- Конович, Ненов, 2009:** М. Конович, Н. Ненов (редактори) За едно общо бъдеще. Букурещ, 2009.
- Маринов, 1891:** Д. Маринов. Жива старина. 1, Русе, 1891.
- Маринов, 1914:** Д. Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Сборник народни умотворения, 28, София, 1914.
- Марков, 1895:** Хр. Марков. Сборник народни умотворения, 12, София, 1895.
- Марушиакова, 1992:** Е. Марушиакова. Родилните обичаи в една циганска група. – Български фолклор, 2, офия, 1992, 60–67.
- Марушиакова 1992-а:** Е. Марушиакова. Сватбени обичаи при три цигански групи. – В: Поселищни проучвания, 3-4, София, 1992.
- Миков, 1992:** Л. Миков. Култът към огъня у алианите от Североизточна България. – Български фолклор, 2, София, 1992, 14–23.

Михайлова, 1996: М. Михайлова. Етнографски проучвания на Източните Родопи. Кържали, 1996.

Мицева, Папазян-Таниелян, 2007: Е. Мицева, С. Папазян-Таниелян. Арменците разказват за себе си... София, 2007.

Николчовска, Тодорова, Шукерова, 1996: М. Николчовска, Ст. Тодорова, А. Шукерова. Момчилград. София, 1996.

Огнянова, 2003: Е. Огнянова. Традиции и празници в България. София, 2003.

Пампоров, 2006: Ал. Пампоров. Ромското всекидневие в България. София, 2006.

Попов, 1983: Р. Попов. Вампирът в българските народни вярвания. – Векове, 1, София, 1983, 36–42.

Попов, 1991: Р. Попов. Народният култ към св. Атанас у българите. – Българска етнология, 4, София, 1991, 18–25.

Попов, 1994: Р. Попов. Календарни празници и обичаи. – В: Родопи. София, 1994, 82–117.

Речник на библейските, 1995: Речник на библейските символи. София, 1995.

СБНУ, 1897: Сборник народни умотворения, 14, София, 1897.

СБНУ, 1914: Сборник народни умотворения, 30, София, 1914.

Старева, 2007: Л. Старева. Български магии и гадания. София, 2007.

Стоилов, 1906: А. П. Стоилов. Почитане на огъня – Периодично списание на Българското книжовно дружество, 63, София, 1906, 68–85.

Стоянов, 1932: Б. Стоянов. Етнографско изследване на селото Горно Паничерево (Чанакчи), 1932 г. – фонд „Ст. Романски” в Софийския университет, РКС 359.

Стоянов, 1983: З. Стоянов. Събрани съчинения, I – Записки по българските въстания. София, 1983.

Съботинова, 2002: Д. Съботинова. Семейник или колелото на живота. Силистра, 2002.

Троева-Благоева, 2003: Е. Троева-Благоева. Демоните на Родопите. София, 2003.

Шевалие, Геербант 1996: Ж. Шевалие, А. Геербант. Речник на символите, II, София, 1996.

Шишков, 1909: Ст. Шишков. Следи от култа към огъня в Родопите. – Родопски напредък, 5, София, 1909, 113–117.

Янева, 2008: Ат. Янева. Огънят в обредните практики на загорци. – В: Култура на Севернокарнобатските села – традиции и съвременност. Варна, 2008, 155–160.

Янков, 2003: А. Янков. Календарни празници и обичаи на българите католици (края на XIX – първа половина на XX век). София, 2003.